

25-Sentyabr, 2026-yil

TURKISTON JADIDLARINING ILM-FAN, TA'LIM VA MADANIYAT RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI

Jo'rayeva Elenora

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. *Mazkur tezisdagi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakatining ilm-fan, ta'lim va madaniyat rivojiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Jadidlarning yangi usul maktablarini tashkil etishi, zamonaviy darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratishi, milliy matbuot, teatr, adabiyot va kitob nashriyotini rivojlantirishdagi faoliyati yoritiladi. Shuningdek, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Ishoqxon Ibrat kabi ma'rifatparvarlarning ilmiy-ma'rifiy faoliyati hamda ularning milliy ong va zamonaviy tafakkur shakllanishidagi tarixiy o'rni ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Turkiston, jadidchilik, ma'rifatparvarlik, yangi usul maktablari, ta'lim, ilm-fan, matbuot, teatr, milliy uyg'onish, Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Munavvarqori.*

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida yuz bergan muhim jarayonlardan biri jadidchilik harakatining vujudga kelishi bo'ldi. Jadidchilik dastlab ta'lim tizimini isloh qilish, xalq savodxonligini oshirish va zamonaviy bilimlarni ommalashtirish g'oyalariga asoslangan ma'rifiy harakat sifatida shakllangan bo'lsa, keyinchalik milliy o'zlikni anglash, madaniy taraqqiyot va ijtimoiy yangilanish bilan bog'liq kengroq jarayonga aylandi.

Jadidlar jamiyat taraqqiyotini, avvalo, ilm, ma'rifat va zamonaviy ta'lim bilan bog'ladilar. Shu sababli ularning faoliyatida maktab, darslik, matbuot, teatr, kutubxona va nashriyot masalalari alohida o'rin egalladi. Tadqiqotlarda Turkiston jadidlarining yangi usul maktablari ochgani, ular uchun darslik va o'quv qo'llanmalari yaratgani hamda milliy matbuotni rivojlantirgani qayd etiladi.

Turkiston jadidlarining eng muhim xizmatlaridan biri ta'lim tizimini yangilashga qaratilgan sa'y-harakatlaridir. Ular an'anaviy ta'lim usullarini butunlay inkor etishdan ko'ra, ta'lim mazmuni va metodlarini zamonaviylashtirish, diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni ham o'qitish zarurligini ilgari surdilar. Yangi usul maktablarida o'qish va yozishni tezroq o'zlashtirish, geografiya, tarix, hisob, tabiiy fanlar kabi bilimlarni o'rgatishga e'tibor qaratildi.

Mahmudxo'ja Behbudiy bu jarayonning faol tashkilotchilaridan biri bo'lib, 1903-yilda Samarqandda yangi usul maktabini tashkil etdi. U ta'limni ona tilida olib borish, o'qitish metodlarini takomillashtirish va maktablarda dunyoviy fanlarni o'qitish tarafdori bo'lgan. Behbudiy maktablar uchun o'quv adabiyotlari yaratish bilan ham shug'ullandi.

Munavvarqori Abdurashidxonov ham Turkistonda zamonaviy ta'lim tizimini shakllantirishga katta hissa qo'shdi. U yangi usul maktablari uchun darsliklar yaratib, yosh avlodni zamonaviy bilimlar asosida tarbiyalashga intildi. Uning pedagogik faoliyati jadid

maktablarining rivojlanishi va milliy ta’lim mazmunining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Abdulla Avloniy faoliyatida ham ta’lim, pedagogika va ma’rifat masalalari markaziy o‘rin tutadi. U 1904-yilda Toshkentning Mirobod mahallasida yangi usul maktabini ochib, ta’lim jarayonining moddiy va metodik bazasini shakllantirishga harakat qildi. Uning “Birinch muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi asarlari o‘z davrining muhim pedagogik manbalari sifatida maydonga chiqdi.

Jadidlarning ilm-fan taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi faqat maktab ochish bilan cheklanmagan. Ular jamiyatda ilmiy dunyoqarash, tanqidiy fikrlash va zamonaviy bilimlarga qiziqishni shakllantirishga intildilar. Abdurauf Fitrat, Ishoqxon Ibrat va boshqa ma’rifatparvarlarning asarlarida til, adabiyot, tarix, geografiya, ijtimoiy hayot va ta’lim masalalariga oid fikrlar ilgari surildi.

Jadidchilik harakatining muhim yo‘nalishlaridan yana biri milliy matbuotning rivojlanishi bo‘ldi. XX asr boshlarida “Taraqqiyot”, “Xurshid”, “Shuhrat”, “Samarqand”, “Oyina”, “Sadoyi Turkiston” kabi nashrlarning paydo bo‘lishi jamiyatda yangi ijtimoiy va madaniy fikrlarning tarqalishiga xizmat qildi. Behbudiy tomonidan 1913-yildan “Oyina” jurnalining nashr etilishi Turkiston ma’rifatparvarlik matbuoti tarixida muhim hodisalardan biri bo‘ldi.

Matbuot jadidlar uchun nafaqat axborot vositasi, balki xalqni ma’rifatga chorlash, ijtimoiy muammolarni muhokama qilish va milliy ongini shakllantirish vositasi vazifasini bajardi. Abdulla Avloniy asos solgan “Shuhrat” gazetasi ham ana shu ma’rifiy yo‘nalishdagi nashrlardan biri bo‘lgan.

Jadidlarning madaniyat rivojidadagi hissasi teatr va dramaturgiyaning shakllanishida ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ldi. Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi o‘zbek milliy dramaturgiyasining dastlabki yirik namunalaridan biri bo‘lib, asarda ilm va tarbiyaning inson hamda jamiyat hayotidagi ahamiyati badiiy vositalar orqali yoritilgan. Asar 1914-yilda sahnaga qo‘yilgan.

Shuningdek, Abdulla Avloniy va Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligidagi “Turon” teatr guruhi faoliyati milliy teatrning rivojlanishida muhim bosqich bo‘ldi. 1914-yil 27-fevralda Toshkentdagi “Kolizey”da namoyish etilgan spektakl zamonaviy o‘zbek milliy teatrining shakllanishi bilan bog‘liq muhim madaniy voqealardan biri sifatida qayd etiladi.

Jadidlar faoliyatining yana bir muhim jihati kitobxonlik va ma’rifiy muhitni shakllantirish bilan bog‘liq edi. Ular maktablar bilan bir qatorda kutubxonalar, kitob do‘konlari, xayriya jamiyatlari va turli madaniy-ma’rifiy muassasalarni tashkil etishga intildilar. Bunday tashabbuslar aholining kitob va yangi bilimlarga bo‘lgan ehtiyojini oshirishga xizmat qildi.

Jadidchilik harakatining tarixiy ahamiyati shundaki, u Turkiston jamiyatida ta’limni modernizatsiya qilish, milliy matbuotni rivojlantirish, zamonaviy adabiyot va teatrni shakllantirish hamda milliy o‘zlikni anglash jarayonlarini jadallashtirdi. Jadidlarning ma’rifiy faoliyati orqali ilm va ta’lim jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida talqin qilina boshladi.

25-Sentyabr, 2026-yil

Xulosa qilib aytganda, Turkiston jadidlarining ilm-fan, ta’lim va madaniyat sohasidagi faoliyati XX asr boshlaridagi milliy uyg‘onish jarayonining muhim tarkibiy qismi bo‘ldi. Ular yangi usul maktablari orqali ta’lim mazmunini yangilashga, darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yaratishga, matbuot orqali ma’rifiy g‘oyalarni keng yoyishga, teatr va adabiyot orqali jamiyatdagi muammolarni yoritishga harakat qildilar.

Behbudiy, Munavvarqori, Avloniy, Fitrat, Ibrat va boshqa jadidlarning faoliyati natijasida Turkistonning ma’rifiy-madaniy hayotida yangi bosqich yuzaga keldi. Ularning ilmga, ta’limga, milliy madaniyatga va zamonaviy tafakkurga bergan e’tibori keyingi davrlardagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarga ham ta’sir ko‘rsatdi.

Shu ma’noda jadidlar merosi faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki milliy ta’lim, ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti tarixining muhim tajribasi sifatida ilmiy jihatdan o‘rganilishi zarur. Bugungi kunda ham jadidlarning ta’lim, kitobxonlik, ma’rifat va intellektual taraqqiyot haqidagi qarashlari tarixiy tajriba sifatida ilmiy va pedagogik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi.
4. Fitrat A. Najot yo‘li. – Toshkent: Sharq.
5. Ibrat I. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat.
6. O‘zbekiston tarixi. XX asr boshlaridagi milliy uyg‘onish va jadidchilik harakatiga oid ilmiy tadqiqotlar.
7. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Jadidchilik va jadid namoyandalari haqidagi maqolalar.